

واکاوی آداب مناظره با تکیه بر فرهنگ رضوی و به کارگیری آن در کرسی‌های آزاد اندیشی در دنیای امروز

دریافت: ۱۳۹۷/۹/۲۱ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۲/۲۵

مرتضی اکبری^۱، فریبرز احمدی نژاد^۲، فاطمه معتمدلنگرودی^۳، محسن پرویش^۴

چکیده

مناظره به معنای گفت و گو میان دو نفر از دیرباز تاکنون یکی از بهترین و موثرترین روش‌ها در تبلیغ و بیان واقعیت‌ها بوده است. از این رو فرهنگ مناظره، خود مستلزم رعایت آداب و شرایطی است که اگر به درستی انجام شود، می‌تواند آثار مثبتی داشته باشد و ما را به سوی سعادت سوق دهد. از آنجا که هدف ائمه به ویژه در فرهنگ رضوی، هدایت مردم است، از این رو بر ماست که به عنوان رهرو در همان مسیر حرکت کنیم و برای اینکه گرفتار آفات مناظره نشویم باید فرهنگ رضوی را در مناظرات خود به کار بندیم؛ زیرا ایشان با تفکر و اندیشه سازنده در مناظرات توانستند حقانیت اسلام و آموزه‌های شیعی را تبیین کنند. از این رو سؤال این پژوهش آن است که آداب مناظره در فرهنگ رضوی چیست و چگونه می‌توان در دنیای امروز آن را به کار بست؟ این پژوهش به شیوه توصیفی تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع معتبر و تبیین علمی داده‌ها انجام گرفته است. دستاورد این پژوهش آن است که با مطالعه مناظرات رضوی، شاخص‌های مناظره و آداب و شرایط درست آن از قبیل حق جویی و حقیقت‌یابی، رعایت انصاف، احترام و تکریم طرف مقابل، مدارا و نرم‌خویی با طرف مقابل به دست می‌آید که با تکیه بر فرهنگ رضوی در صورت رعایت شرایط و آداب مناظره می‌توان در کرسی‌های آزاد اندیشی از آن سود برد.

کلیدواژه‌ها: آداب، جدال احسن، فرهنگ رضوی، کرسی‌های آزاد اندیشی.

۱. استادیار گروه تاریخ دانشگاه ایلام (نویسنده مسئول): mo.akbari@ilam.ac.ir
۲. استادیار گروه معارف دانشگاه پیام نور: ahmadinezhad27@yahoo.com
۳. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه الزهراء: flangarodi@yahoo.com
۴. دانش آموخته دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره) قزوین: mohsen.parvish@yahoo.com

طرح مسئله

مناظره یا گفت‌وگو و به تعبیر قرآن کریم «جدال أحسن» در اسلام از جایگاه ویژه و مهمی برخوردار است. بی شک مناظره یکی از مهم‌ترین روش‌های تبادل افکار و ابزاری کارآمد برای تبلیغ و دفاع از دین به شمار می‌رود؛ از همین روست که اسلام بر شیوه مناظره صحیح در قرآن تاکید دارد. ارائه یک گفت‌وگوی صحیح مستلزم شناخت و رعایت آداب خاصی است که اگر مناظره‌کنندگان هدف الهی داشته و خواستار روشن شدن حقایق باشند، بی تردید باید آداب و شرایط آن را مراعات کنند؛ در غیر این صورت منجر به آفات مناظره خواهد شد. منظور از آداب مناظره، مجموعه ضوابطی است که هنگام بحث و گفت‌وگو باید مراعات شود و این نکته مهم در سیره ائمه از جایگاه مهمی برخوردار است.

در این مقاله برآنیم تا تصویری از آداب و آفات مناظرات و راهکارهای مقابله با آسیب‌های آن با تکیه بر سیره امام رضا (علیه السلام) به دست دهیم. از این رو سؤالات پژوهش به شرح زیر است:

۱. آداب و شرایط مناظره با توجه به مناظره‌های امام رضا (علیه السلام) چیست؟

۲. آفات مناظره بنا به فرمایش قرآن و فرهنگ رضوی کدام است؟

۳. با توجه به آداب و شرایط مناظره در فرهنگ رضوی، چگونه می‌توان در دنیای امروز آن را به کار بست تا به آفات گفت‌وگو دچار نشویم؟

هدف این پژوهش آن است تا با نگاهی توصیفی تحلیلی آداب، شرایط و آفات مناظره را با تکیه بر سیره امام رضا (علیه السلام) بشناسد و با کاربردی کردن آن در دنیای امروز به گفت‌وگوهای خود و جهته علمی دهد و در کرسی‌های آزاد اندیشی به نحو احسن اثرگذار باشد.

پیشینه پژوهش

در باب پیشینه پژوهش آثار متعددی در قالب کتاب، پایان نامه و مقاله به نگارش درآمده

است که می‌تواند در به دست آوردن مؤلفه‌های آداب مناظره و آفات آن مؤثر واقع افتد. یکی از این مقالات «مؤلفه‌های مناظره‌های علمی امام رضا (علیه‌السلام): الگویی برتر برای آزاد اندیشی دینی و نشر اسلام در دنیای معاصر» نوشته حسینی و همکاران (۱۳۹۷) است. نویسندگان این مقاله درصدد بودند تا با بررسی مبانی و مؤلفه‌های مناظره‌های علمی امام رضا (علیه‌السلام) از آن به عنوان مدلی جامع برای آزاد اندیشی دینی و نشر اسلام استخراج نمایند. به همین دلیل مناظره‌های علمی امام رضا (علیه‌السلام) را در سه قالب عمده شاخص‌های اخلاقی، شاخص‌های منطقی و شاخص‌های آزاد اندیشانه طبقه بندی کرده اند.

«آسیب‌شناسی مناظره بر اساس الگوی مناظرات امام رضا (علیه‌السلام)» عنوان مقاله‌ای است که توسط ابراهیمی و محمدی (۱۳۹۷) منتشر شده است. نویسندگان مقاله آسیب‌های مناظره را به دو صورت کلی بیان می‌کنند: آسیب‌های علمی شامل مغالطه در بحث، تکیه بر اصول غیرمستترک، نداشتن نظم و ساختار در بحث و ... و آسیب‌های اخلاقی شامل عدول از انصاف، تعصب و تقلید، ارزیابی شخصیت طرف و ... در واقع این مقاله بر آن بوده است تا مناظرات سیاسی علمی و مذهبی در عصر حاضر با گفتمان مناظرات حضرت رضا (علیه‌السلام) مقایسه و آسیب‌های آن‌ها را بر اساس الگوی رضوی بیان کند. از دیگر مقاله‌هایی که در این چارچوب نوشته شده است «اخلاق گفت‌وگو در قرآن و حدیث؛ با تاکید بر مناظره‌های امام رضا (علیه‌السلام)» نوشته روحی برندق (۱۳۹۷) است. نویسنده مقاله سعی کرده است نشان دهد به دلیل اینکه دوران امامت امام رضا (علیه‌السلام)، دوره طلایی گفت‌وگو و مناظره و اثبات برتری آموزه‌های قرآنی اسلامی، به ویژه اسلام شیعی و دکتربین امامت و نیاز دین به حجت و واسطه زنده و روزآمد میان خلق و خالق بوده است مناظره‌های رضوی می‌تواند به عنوان الگویی اخلاقی همراه با گریز از توهین به رقیب که از سخت‌ترین مصادیق رعایت اخلاق به صورت عملی است، استفاده شود. از مقاله‌های دیگری که در باب مناظرات امام رضا (علیه‌السلام) به رشته تحریر درآمده است «اصول علمی و اخلاقی مناظره‌های رضوی» نوشته رضازاده کهنگی و فارسی نژاد (۱۳۹۴) است. نویسندگان مقاله سه اصل علمی استفاده از جدال احسن، بهره‌گیری از استدلال عقلی و پرهیز از مغالطه را به عنوان مهم‌ترین اصول مناظرات حضرت امام

رضا علیه السلام بیان می‌کنند. «جدال احسن از دیدگاه امام رضا علیه السلام» عنوان مقاله‌ای است که توسط رحیمی و سلیمانی (۱۳۹۷) منتشر شده است. نویسندگان در این مقاله به بررسی مولفه‌های اخلاقی و علمی و نیز آسیب‌های وارد بر مناظره‌ها از دیدگاه رضوی پرداخته است که به فراخور این مقاله، بدان‌ها استناد شده است. از دیگر مقالاتی که می‌توان در این باره به آن اشاره کرد «شیوه قرآنی مناظرات امام صادق علیه السلام» تالیف حسینی میر صفی است که سال ۱۳۸۴ به شیوه مناظرات انبیا در قرآن و امام صادق علیه السلام پرداخته و آدابی را برای مناظره صحیح بیان کرده است که می‌تواند در این مقاله راهگشا باشد؛ بنابراین در زمینه موضوع این مقاله به رغم مطالب گسترده و پراکنده در منابع اصلی و تألیفات و تحقیقات اخیر، پژوهش منسجم، تحلیلی و مستقل مبتنی بر آداب و شرایط مناظره مطلوب و آفات آن با تکیه بر سیره امام رضا علیه السلام و به کارگیری صحیح آن در کرسی‌های آزاد اندیشی عصر امروز کاری انجام نگرفته است؛ از این رو ضرورت انجام چنین پژوهشی احساس می‌شود.

۱. مفهوم شناسی واژگان

۱-۱. مناظره: مناظره واژه‌ای عربی و از ریشه «نَظَرَ يَنْظُرُ» بوده که از مشتقات آن کلماتی چون نظرا، منظرًا، منظره و... مد نظر است. ریشه کلمه به معنای دیدن با چشم است (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۷: ۵۳؛ بستانی، ۱۳۷۵: ۹۲۰) که مراد از آن تدبر و تأمل و دقت در امور (دیدن آمیخته با تفکر) است (قرشی، ۱۴۱۲ق، ج ۷: ۸۱).

علامه دهخدا آن را به معنای «با هم نظر کردن» یعنی فکر کردن درباره حقیقت و ماهیت یک امر می‌داند (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۴: ۲۱۵۶۳). راغب اصفهانی در تعریف مفهوم مناظره می‌نویسد: مناظره یعنی گفت‌وگوی بین دو طرف به صورت رودررو و به میان آوردن هر آنچه به آن معتقد است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۸ق: ۸۱۶). در اصطلاح علم مناظره را صنعتی نظری دانسته‌اند که انسان را به کیفیت مناظره و شرایط آن آشنا ساخته تا در مباحثه و الزام و غلبه بر خصم خطا نکند (طوسی، ۱۳۶۲: ۸). بی شک در علم منطق در

قالب صناعت جدل به بحث از آداب مناظره پرداخته شده و در تعریف آن گویند: علمی است که انسان به یاری آن می‌تواند در حد توان خویش با استفاده از مسلمات پذیرفته شده از سوی دو طرف، برای اثبات و دفاع از مطلوب خویش تلاش نماید و دلیل اقامه کرده تا جایی که قابل نقص نباشد (مظفر، ۱۳۷۶، ج ۲: ۲۰۱).

۲-۱. آزاد اندیشی: آزاد اندیشی یعنی آزاد فکر کردن، تصمیم گرفتن، ترجمه‌ای و بر اثر تلقین دنبال بلندگوهای غرب حرکت نکردن (خامنه‌ای، ۱۳۸۲/۰۸/۱۵) و از هیاهو و جنجال نترسیدن و به تشویق و تحریض این و آن نگاه نکردن (همان، ۱۳۸۸/۰۸/۰۶). آزاد اندیشی همچنین به معنای رهایی اندیشه از باورهایی است که بر ذهن شخص تسلط دارد (برنجکار، ۱۳۸۳: ۱۴۳). در کل آزاد اندیشی به معنای وجود یک جریان فرهنگی و فضای فکری سالم و آزادی است که در آن بتوان به محرک‌های تولید علم در حوزه دانش دست یافت (حسینی، ۱۳۹۲: ۱۳).

۳-۱. کرسی آزاد اندیشی: اصطلاحی جدید است که در طی چند سال اخیر در کشور ایران به شکل رسمی مطرح شده و در راستای تقویت و نهادینه‌سازی فضای عقلایی و نیز لزوم آزادی اندیشه و بیان استفاده می‌شود. اولین مفهومی که از این اصطلاح به ذهن متبادر می‌شود اشاره به نوعی گفت‌وگوی خاص است (مرتضوی و دیگران، ۱۳۹۲: ۲) که این کرسی‌های آزاد اندیشی در چند قالب اجرایی است:

– کرسی مناظره

– کرسی نقد و نظر

– کرسی پرسش و پاسخ به شبهات (آیین‌نامه تشکیل کرسی‌های آزاد اندیشی در دانشگاه‌ها،

۱۳۹۳: ۲).

۲. جایگاه و اهمیت مناظره در اسلام

مناظره در قرآن از جایگاه و اهمیت فراوانی برخوردار است؛ چرا که قرآن از مناظره‌های انبیای الهی چون نوح، ابراهیم و محمد ﷺ با مسیحیان نجران، یهودیان و ... پرده بر می‌دارد و انسان‌های آگاه را به جدال احسن دعوت می‌فرماید.

«ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ» (نحل، ۱۲۵)؛ با حکمت و اندرز نیکو به راه پروردگارت دعوت کن و با آنان به شیوه‌ای که نیکوتر است مجادله نمای در حقیقت پروردگار توبه [حال] کسی که از راه او منحرف شده داناتر و او به [حال] راه‌یافتگان داناتر است.

از این رو با توجه به این آیه، اصول صحیح مناظره چنین برداشت می‌شود:

۱. هدف مناظره باید روشن و واضح باشد.
۲. مناظره باید توأم با حکمت و اندرز نیکو باشد.
۳. هدف از مناظره باید تحقق اهداف الهی باشد نه تفکر بیرون کردن رقیب از مناظره.
۴. در مناظره نباید سخنانی بر زبان بیاوریم که بدون دلیل کسی را آزرده خاطر گردانیم.

بدون تردید در هیچ آیینی به اندازه اسلام، آزادی اندیشه و ابراز عقیده وجود نداشته تا در پرتو آن، مخالفان بتوانند حتی پیش رهبران آن آیین، اظهار عقیده و گفت‌وگو کنند و در قبول یا رد آنچه می‌شنوند، آزاد باشند (محمدی ری شهری، ۱۳۸۳: ۱۱). از این رو اسلام به مسئله «جدال احسن» توجه خاصی دارد و می‌فرماید: «وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» (عنکبوت، ۴۸)؛ با اهل کتاب (یهود و انصاری) جز به طریقی که نیکوتر است مجادله نکنید.

از این آیه شریفه این نکته استنباط می‌شود که گفت‌وگو (جدال) هنگامی کارکرد

موثری خواهد داشت که حق و عدالت در بهترین شیوه به کار گرفته شود و از هر گونه توهین، تخریب، خلاف‌گویی خالی باشد. در واقع مناظره باید مبتنی بر عقلانیت و شناسایی حقیقت باشد؛ زیرا هدف از مناظرات در تمام سطوح، باید تبیین حقایق باشد. چیزی که در نظام‌های غربی یا مشاهده نمی‌شود یا کمتر شاهد آن هستیم و حال آن که در نظام جمهوری اسلامی ایران محور مناظرات تبیین حقایق است. چنانچه قرآن بر این امر تأکید داشته که بعد از مشخص شدن راه از بیراهه، انتخاب با مخاطب است که بهترین راه «جدال أحسن» را انتخاب کند.

۳. آداب و شرایط مناظره مطلوب با تکیه بر سیره رضوی

پیداست که پیامبران و ائمه اطهار علیهم‌السلام در مقابل عقاید نادرست مردم زمانه خویش، دست به انجام مناظره زده‌اند که شیخ طبرسی در کتاب الإحتجاج خود موارد بسیاری از مناظرات را نقل کرده است. از این رو می‌توان گفت انبیای الهی با افراد قوم‌شان به محاجه پرداخته و سعی در اثبات عقاید صحیح داشته‌اند تا حدی که قرآن در سوره‌های مختلفی^۱ از این اقدام صریح پیامبران پرده برداشته و مناظره را روشی برای اعلان عقاید دو طرف و اثبات آرای صحیح اعلام کرده و در باب بهترین شیوه در گفت‌وگو و جدال، از نوع جدال به أحسن یاد کرده (نحل، ۱۲۵) و در نقطه مقابل آن، از جدال غیرأحسن (عنکبوت، ۴۶) نام برده است. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نیز که رهرو واقعی طریق الهی است، در زمان خویش با یهودیان و به ویژه مسیحیان نجران در باب پسر خداوند نبودن عیسی علیه‌السلام و اثبات نبوت وی به بحث پرداختند که زمینه‌ساز ماجرای مباحله (آل عمران، ۵۹-۶۱) شد.

ائمه معصومین علیهم‌السلام که ادامه دهنده طریق پیامبر خاتم بوده‌اند همواره با برپایی جلسات

۱. آیاتی که به مناظره انبیای الهی اشاره کرده‌اند عبارت است از: بقره، ۲۵۸؛ اشاره به محاجه ابراهیم علیه‌السلام با نمرد در باب بیرون آوردن خورشید از مغرب، (شعراء، ۷۲ و ۷۳؛ محاجه ابراهیم علیه‌السلام با مشرکان بر عدم سود یا زیان رسانی بت‌ها)، (هود، ۶۲-۶۴ و شعراء، ۱۵۳-۱۵۶ و نمل، ۴۶ و ۴۷؛ محاجه حضرت صالح علیه‌السلام با قومش بر سر ناقه)، (یس، ۷۷-۷۹؛ گفت‌وگوی پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم با یکی از مشرکان بر سر زنده کردن مردگان از طریق استخوان‌های پوسیده شان)، (آل عمران، ۵۹-۶۱؛ گفت‌وگوی مسیحیان نجران با پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در باب بنده بودن عیسی علیه‌السلام).

علمی میان مخالفان و موافقان خویش، از آن جهت که با فهم و درک اثربخش و با هدف آگاهی بخشی، رد و بدل کردن اطلاعات، ایجاد نگرش مثبت در الهی بودن علم امامان و کاهش منازعات همراه بوده، همت داشته‌اند که در سیره عملی امامان شیعه می‌توان به مناظرات مهم عصر امام باقر (علیه السلام) مناظره حضرت با هشام بن عبدالملک پس از اجرای مراسم حج درباره خوراک مردم در صف محشر برای حساب و کتاب اعمال در سال ۱۰۶ قمری با توجه به آیه پنجاهم اعراف قرآن باعث شد تا مخالفان حضرت نتوانند کاری از پیش برند (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲: ۳۲۳) و امام صادق (علیه السلام) نیز که مناظرات ایشان با زندیقان، رهبران معتزله و زیدیه ادامه داشته تا امام صادق (علیه السلام) اصول و مبانی حقیقی اسلام را بشناساند (همان، ج ۲: ۳۸۵) و این امر تا عصر امام رضا و امام جواد (علیه السلام) به علت جو علمی حاکم از سوی معتزله بر دستگاه خلافت عباسی و حمایت خلفا از آن، گسترش یافت و امام رضا (علیه السلام) با برپایی جلسات مناظره، توانستند تحول فکری و علمی در خطه خراسان به ویژه شهر مرو، ایجاد کنند (خواجeh سروری و حسینی، ۱۳۹۳: ۹۸ و ۹۹؛ اکبری، ۱۳۹۲: ۱۴۵-۱۴۹). ایشان در برخورد‌های عالمانه و مناظره‌های خود با صاحبان ادیان و فرق از همه شرایط مناظره برای دفاع از حقانیت شیعه بهره می‌بردند. از این رو مناظره‌های امام رضا (علیه السلام) نهضت علمی و کلامی را رونق بخشیده بود و اعتراف اندیشمندان در مقابل استدلال‌ها و حجت‌های امام خود نمایانگر قابلیت اندیشه‌های شیعی در فضای رقابت و مجادله‌های علمی و منطقی بوده است (اکبری، ۱۳۹۲: ۱۴۸)؛ بنابراین رعایت آداب مناظره که در فرهنگ رضوی به کار رفته بسیار ضروری است. با توجه به مستندات تاریخی و روایی، شاخص‌ترین ویژگی‌ها و آداب مناظره مطلوب عبارت است از:

۳-۱. اثبات حق و حق جویی

از آداب یک مناظره مطلوب، ظهور و اثبات یک حقیقت است نه تظاهر و خود مطرح کردن و اقناع حس غلبه و پیروزی. در واقع هدف مناظره کننده باید رسیدن به حق و جویا شدن و نمایاندن حق باشد. از این رو اگر در مناظره، طرف مقابل به سخنان حق عناد ورزد و بر رأی و عقیده باطل خویش پافشاری کند، مناظره جایز نیست (شهیدثانی،

۱۳۷۴: ۵۰۳). بنابراین دو طرف در مناظره باید به دنبال به دست آوردن حق باشند و طرف مقابل خود را یاور خود بدانند نه دشمن و خصم؛ لذا در این صورت است که اگر طرف مقابل او در مناظره وی را به اشتباهش آگاه ساخت و حق را برایش آشکار نمود، باید از او بپذیرد (همان: ۵۰۷؛ حسینی میرصفی، ۱۳۸۴: ۵۴).

با این توصیفات، در فرهنگ رضوی، اثبات حق و حق جویی به قدری اهمیت دارد که ایشان به نقل از رسول اکرم صلی الله علیه و آله می فرماید «از سه چیز پس از مرگم بر امت خود ترسانم: گمراهی پس از هدایت یافتگی و شناخت حق از باطل و فتنه های گمراه کننده و شکم بارگی و زیاده روی در لذات جنسی» (علی بن موسی، ۱۴۰۶: ۴۴؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۲: ۲۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲: ۴۵۱). از این رو مناظره های امام رضا علیه السلام بر این اصل استوار بود و در صورتی که طرف مقابل حرف حقی می زدند ایشان آن را قبول می کردند؛ نکته ای که در کرسی های آزاد اندیشی باید الگوبرداری و در مناظرات به کار برده شود؛ چراکه اگر همانند امام، سخن حق مخالف را بپذیرند؛ مناظره به سمت اثبات حق و حق گرایی می رود (رحیمی و سلیمانی، ۱۳۹۷: ۱۹۹).

۲-۳. حاکم کردن فضای نقد در مناظرات

از دیگر اصول مطلوب مناظره در فرهنگ رضوی، حاکم شدن فضای نقد در مناظره هاست. امری که علاوه بر فراهم شدن فضای نقد مخاطب، باعث می شود تحمل قول مخالف را داشته باشیم؛ به این معنی که نگاه مان به مخالف نگاهی از روی کینه و توهین نباشد. البته فضای نقد هرگز ایجاد نخواهد شد؛ مگر این که فرصت سؤال و دفاع به طرف مقابل مناظره داده شود. مسئله ای که در مناظرات امام رضا علیه السلام به وفور دیده می شود. از این رو امام در مناظره های خود، هرگز حالت تهاجمی نگرفتند؛ بلکه به طرف مقابل خود اجازه می دادند تا حتی هر سؤالی هم دارند بپرسند. در یکی از مناظراتی که امام رضا علیه السلام با جاثلیق داشتند، جاثلیق در خطاب به امام گفت: «مطلبی را که از انجیل برایم روشن شد انکار نمی کنم بلکه بدان اذعان دارم.» در همین حین امام خطاب با حاضران فرمودند که

«شاهد اقرار او باشید» (ابن بابویه، ۱۳۹۸ق: ۴۲۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰: ۳۰۲) یا اینکه هنگامی که امام به جاثلیق فرمودند هر سوالی داری بپرس. جاثلیق با جسارت پاسخ داد که «می‌پرسم ولی هیچ دلیلی از تو نمی‌پذیرم؛ مگر اینکه در تورات یا انجیل یا زبور داوود یا صحف ابراهیم و موسی باشد...» امام پاسخی به جاثلیق دادند که نشان از میدان دادن به مخالفان و آزاد گذاشتن فضای نقد است؛ زیرا فرمودند: «...دلیلی از من نپذیرم مگر آنچه از تورات که بر زبان موسی بن عمران و آنچه از انجیل که بر زبان عیسی بن مریم و آنچه از زبور که بر زبان داوود آمده است را بیاورم» (ابن بابویه، ۱۳۹۸ق: ۴۲۷؛ طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲: ۴۲۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰: ۳۰۷). البته یک نکته نباید فراموش شود که توجه به فضای نقد و ضرورت آزاد اندیشی به معنی درهم شکستن بنیان‌های اصیل نیست. چنانکه رهبر معظم انقلاب در دیدار اعضای انجمن اهل قلم در این باره فرمودند: «اگر بخواهیم در زمینه گسترش و توسعه واقعی فرهنگ و اندیشه و علم حقیقتاً کار کنیم، احتیاج داریم به این که از مواهب خدادادی و در درجه اول آزاد اندیشی استفاده کنیم. آزاد اندیشی در جامعه ما یک شعار مظلوم است. تا گفته می‌شود آزاد اندیشی، عده‌ای فوری خیال می‌کنند که بناست همه بنیان‌های اصیل در هم شکسته شود و آن‌ها چون به آن بنیان‌ها دلبسته‌اند، می‌ترسند. عده‌ای دیگر هم تلقی می‌کنند که با آزاد اندیشی باید این بنیان‌ها شکسته شود. هر دو گروه به آزاد اندیشی که شرط لازم برای رشد فرهنگ و علم است، ظلم می‌کنند. ما به آزاد اندیشی احتیاج داریم» (خامنه‌ای، ۸۱/۱۱/۷).

رتال جامع علوم انسانی

۳-۳. حاکمیت عقل و منطق

استفاده از عقل و منطق همراه با برهان و دلیل از دیگر اصول مطلوب مناظره در فرهنگ رضوی است که البته مستلزم آن است که مناظره کننده درباره بهره‌گیری از شیوه‌های استدلالی و منطقی آگاهی داشته باشد (رحیمی و سلیمانی، ۱۳۹۷: ۲۰۰ و ۲۰۱). از این رو دیده می‌شود که امام با اهل کتاب از طریق استدلال منطقی و براساس اشتراک‌های دینی به رفع اشکال‌ها و اثبات حقانیت اسلام می‌پرداختند؛ زیرا بدون تعقل نمی‌توان تناقض‌های بین ادیان را رفع کرد (قرشی، ۱۳۸۲: ۷۲).

بی شک امام در پی آن بود تا طرف مقابل از نظر عقلی، استدلال های ایشان را قبول کنند. به عنوان نمونه امام رضا علیه السلام خطاب به مأمون که اصرار بر خلافت داشت، می فرماید «... اگر خلافت حق توست و خداوند آن را برای تو مقرر کرده است؛ بنابراین جایز نیست خود را از آن خلع کنی و لباسی که خداوند بر تو پوشانیده از خود دور کنی و بر دیگری بیوشانی و اگر چنانچه خلافت حق تو نیست، حق نداری آن را به دیگری واگذار کنی» (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۶۹؛ فتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ج ۱: ۲۲۳؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق، ج ۴: ۲۶۳). آنچه هویدا است آن است که امام همیشه پاسخ های طرف مقابل خود را با کمال آرامی می دادند. در واقع روش امام این گونه بود که پس از دادن پاسخ به خصم، راه جواب را بر او نمی بندد، بلکه او را در طریق بحث و گفت و گو آزاد می گذارد تا در راهی که هست پیش برود و به جایی برسد که دیگر راه را در برابر خویش بسته و حرکت در آن را ناممکن می بیند. در این وقت است که ناچار به راهی که امام می خواهد او بدان رهنمون شود، باز می گردد و این پس از آن خواهد بود که مطلب را پذیرفته و بدان تن داده باشد (فضل الله، ۱۳۸۲: ۲۱۵). قابل ذکر است که امام با توجه به مقتضیات عصر خود باید با اهل کتاب هم از طریق استدلال های عقلی و هم بر اساس اشتراکات دینی ابهامات را رفع و رجوع می کردند تا بتوانند حقانیت اسلام ناب را به اثبات برسانند. چنانکه هنگامی که ابن سکیت از امام رضا علیه السلام پرسید: امروز حجت خدا بر جهانیان کیست؟ امام رضا علیه السلام فرمودند: عقل حجت او به آفریدگان است؛ زیرا آن کسی که نسبت به خدای متعال صادق است به مدد عقل خداوند را شناخته تصدیق می نماید و کسی که خداوند را تکذیب می کند نیز با وجود برخورداری از معرفت او را تکذیب کرده است» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۲۵؛ ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ۴۵۰). بنابراین بهره گیری از عقل و منطق به جای تعصب در مناظرات امام رضا علیه السلام و روند به کارگیری آن برای ایجاد فهم مشترک مستلزم سه اصل بسیار مهم است که عبارت است از: دعوت به سوال کردن، همراه شدن با مخاطب و هدایت مخاطب در مواقعی که با بن بست فکری مواجه می شود (هاشمی اردکانی و میرشاه جعفری، ۱۳۸۷: ۲۰). بی تردید با توجه به این توضیحات می توان

اهداف کرسی‌های آزاد اندیشی را با تاسی به آداب عقل‌گرایی مناظره‌های امام رضا (علیه السلام)، این گونه بیان کرد که اگر براساس عقلانیت‌مداری و به دور از تعصبات ملیتی، بحث صورت پذیرد حداکثر کارایی را خواهد داشت.

۳-۴. رعایت اصل مدارا همراه با رعایت ادب و احترام متقابل

رعایت اصل مدارا همراه با رعایت ادب و احترام متقابل در گفت‌وگو از مهم‌ترین اصول مناظره در سیره رضوی است (روحی برندق، ۱۳۹۶: ۲۰)؛ زیرا زمینه‌ساز آن می‌شود تا طرف مقابل در برابر هر حرف و عقیده‌ای موضع نگیرد؛ بلکه فرصت برای پذیرش نظر و تبادل افکار فراهم شود. چنانکه در قرآن، پروردگار عالم خطاب به حضرت موسی و هارون طرز برخورد مؤثر با فرعون را چنین قرار می‌دهد: «فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا لَّعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى» (طه، ۴۴)؛ برای این که بتوانید در او نفوذ کنید و اثر بگذارید با سخن نرم با او سخن بگویید، شاید متذکر شود یا از خدا بترسد. ذکر این نکته ضروری به نظر می‌رسد که اصل مدارا به معنی دست کشیدن از حق و حقوق خود نیست؛ بلکه مدارا یعنی حق‌گویی اما با نرمی؛ بنابراین مناظره کننده باید بداند که بین مدارا و سازش یا گذشتن از اصول، تفاوت وجود دارد. مدارا یعنی اینکه مناظره همراه با درشت‌خویی، مسخره کردن و... همراه نباشد (حسینی همدانی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۲: ۳۵۶).

در سیره امام رضا (علیه السلام) آمده که آن حضرت، نرمی و مدارا را در حق پیروان سایر آیین‌ها رعایت می‌کردند. معمر بن خلاد می‌گوید: «به امام رضا (علیه السلام) گفتم برای پدر و مادرم دعا کنم با اینکه این‌ها حق را نشناختند [ظاهراً در اینجا حق یعنی امامان و آل پیامبر (علیهم السلام)]. امام فرمود: به آن‌ها دعا کن و صدقه برای آن‌ها بده و اگر در قید دنیا هستند و حق را نمی‌شناسند، با آن‌ها مدارا کن؛ زیرا رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: خداوند مرا با رحمت مبعوث نمود نه با درشتی و نامهربانی» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۱۵۹؛ طبرسی، ۱۳۸۵ق: ۱۵۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۱: ۴۷). بنابراین رعایت اصل ادب که همان احترام به طرف مقابل است، در سیره امام به خوبی اجرا شده و آن حضرت هیچ‌گاه در مناظره‌ها، به

فرد مقابل حمله نمی‌کردند بلکه کمال ادب را رعایت می‌کردند. به عنوان نمونه، در یکی از مناظره‌های امام که با عمران صابی برگزار شد و باعث مسلمان شدن عمران صابی شد، آن بود که امام در نهایت احترام و ادب با وی برخورد کرده و علاوه بر تکریم جایگاه ایشان به عنوان یک عالم دینی، جامه و ده هزار درهم به او دادند (ابن بابویه، ۱۳۹۸ق: ۴۴۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰: ۳۱۷). از این رورعایت این اصل، یک اصل اساسی لازم در برگزاری کرسی‌های آزاد اندیشی است؛ چرا که رعایت ادب و احترام در طرز گفتار و رفتار از اصول اخلاقی مناظره‌هاست و از مولفه‌های این اصل هم آن است که با صدای خیلی بلند، خشم و تهدید با طرف مقابل صحبت نکنیم و اینکه مناظره شکل تهدید و تمسخر مخصوصاً با کلمات زشت و ناپسند به خود نگیرد.

۳-۵. داشتن اخلاص و رعایت اصل انصاف

از دیگر اصول مناظره در فرهنگ رضوی، آن است که فرد مناظره کننده باید در نهایت اخلاص و روشنگری در جهت اعتلای کلمه حق، قدم بردارد. لذا نباید طرف مقابل خود را در مناظره از انتقال دلیلی به دلیل دیگر یا از سؤالی به سؤالی دیگر باز دارد؛ بلکه باید به فرد مقابل، فرصت دهد تا آنچه را که در ذهن دارد، به کار ببرد و بیان کند. همچنین با رعایت انصاف علمی در مناظره، فرد منتظر نقد اندیشه خود است؛ زیرا انسان آزاد اندیش باید اندیشه خود را صرفاً به عنوان یک اندیشه عرضه کند و در انتظار نقد و بررسی آن بماند؛ لذا نمی‌تواند و نباید نظم فکری و اجتماعی جامعه را نیز به خاطر اندیشه خود برهم بزند (برنجکار، ۱۳۸۳: ۱۵۱). بنابراین امام به عنوان الگو و راهبر مسلمانان، در طول مناظرات از اعمال غرض‌ورزی اجتناب ورزیده، در نهایت انصاف و اعتدال به بحث پرداخته و از طرف مقابل هم انتظار داشتند این اصل مهم در مناظره را مراعات کند. به عنوان نمونه هنگامی که عمران صابی از متکلمان معروف، نزد امام آمد و گفت: ای دانشمند بزرگ! اگر خودت دعوت به سؤال نمی‌کردی، من سؤال مطرح نمی‌کردم... امام رضا (علیه السلام) فرمودند: سؤال کن، اما اعتدال را از دست مده و از کلمات ناموزون و انحراف از اصل انصاف بپرهیز (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۱۸۳؛ طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲: ۴۰۲). گفتنی است

که امام نه تنها از تعصب دوری می کردند؛ بلکه دیگران را به ترک تعصب و غرض‌ورزی و امی داشتند تا حق را بر زبان بیاورند. چنانکه در مناظره امام با عمران صابی وقتی عمران صابی از سخنان امام مجاب گردید، خطاب به امام گفت: «آقای من! فهمیدم و شهادت می‌دهم که خدا چنان است که شما وصف و به یگانگی توصیفش کردی و اینکه محمد بنده فرستاده شده از سوی خدا برای هدایت مردم و برپایی دین حق است» (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲: ۴۲۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۹: ۱۷۶). بی شک بنابر فرهنگ رضوی داشتن اخلاص و رعایت اصل انصاف، بر تمام مناظره کنندگان عصر حاضر فرض است تا شیوه امام رضا (علیه السلام) را سرلوحه کار خود قرار دهند و برای کرسی‌های آزاد اندیشی به کار گیرند و از هر گونه افراط و تفریط که موجب خروج این کرسی‌ها به بحث‌های فرعی و بیهوده می‌شود، پرهیز نمایند.

۳-۶. مجتهد و صاحب نظر بودن فرد مناظره‌گر

از دیگر اصول مهم مناظره مطلوب در سیره امام رضا (علیه السلام) که لازم است فرد مناظره‌گر داشته باشد، آن است که مناظره کننده مجتهد (متبحر در بحث) و صاحب نظر در مسئله باشد (حسینی میرصفی، ۱۳۸۴: ۲۳). بنابراین کسی که در مسائل دینی مناظره می‌کند، باید در آن موضوع مجتهد یا متبحر باشد و گرنه باید به رأی و فتوای طرف مقابل عمل کند، در این صورت نمی‌تواند با چنین کسی که از او تقلید می‌کند به مخالفت برخیزد و اگر مسئله اعتقادی و کلامی باشد باز هم در آن، باید هر دو متخصص باشند و اگر طرف مقابل علمش بالاتر باشد باید از نظریات او پیروی نماید و اگر یک مسئله سیاسی و اجتماعی و اقتصادی باشد در آن رشته نیز باید متبحر و کارشناس باشد؛ بنابراین بدون تخصص در یک موضوع مناظره، عمل لغوی انجام می‌گیرد که مورد قبول عقل سلیم نیست (شریعتی سبزواری، ۱۳۸۹: ۷۸).

در سیره امام رضا (علیه السلام)، این اصل به خوبی مشهود است؛ چرا که امام آن قدر در مناظرات خویش از تسلط علمی و عملی نسبت به ارکان مناظره و کتب و اصول اعتقادی

ادیان و مذاهب دیگر برخوردار بودند که پس از دعوت مأمون برای مناظره به حسن نوفلی می‌فرماید: «هنگامی که استدلالات مرا در برابر اهل تورات به توراتشان بشنود و در برابر اهل انجیل به انجیل‌شان و در مقابل اهل زبور به زبورشان و در مقابل صابئین به زبان عبریشان و در برابر هیربدان به زبان فارسیشان و در برابر اهل روم به زبان رومی و در برابر پیروان مکتب‌های مختلف به لغاتشان. آری، هنگامی که دلیل هر گروهی را جداگانه ابطال کردم، به طوری که مذهب خود را رها کنند و قول مرا بپذیرند، آن گاه مأمون خواهد دانست مقامی را که او درصدد آن است، مستحق نیست. آن وقت پشیمان خواهد شد و هیچ پناه و قوه‌ای جز به خداوند متعال عظیم نیست» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۱۵۶؛ طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲: ۴۱۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰: ۳۰۱)؛ بنابراین با توجه به متن مناظره‌های موجود امام با بزرگان ادیان، مشاهده می‌شود که سلیمان مروزی، عمران صابی و... از جواب دادن به سؤالات امام عاجز شده و به علم و معرفت امام نسبت به کتب دینی و نحوه استدلال حضرت اعتراف کردند که نشان دهنده تسلط کامل امام و صاحب نظر بودن امام در این مسائل بوده است.

۷-۳. مناظره با افراد دارای استقلال علمی

از دیگر خصوصیات مناظره مطلوب در سیره امام، مناظره با کسانی است که دارای استقلال علمی و صاحب نظر بوده و حرف و سؤالی برای گفتن داشته باشند. زیرا اگر با افراد ضعیف و فاقد روحیه استقلال علمی بحث شود، بحث به ناکجا کشیده شده و باطل پیروز و ترویج یافته و در نتیجه حق کتمان می‌گردد (محدثی، ۱۳۸۸: ۱۲۲). از این رو اگر به مناظرات امام نگاهی بیفکنیم خواهیم دید که تمامی مناظرات ایشان با بزرگان ادیان و سرآمدان علمی زمان خود بوده که طبق روایات، اصحاب علم و دانش و صاحب رأی و نظر در میان مردم، چون جاثلیق، رأس الجالوت، عمران صابی و رؤسای دین صابئین، هرید اکبر بزرگ زرتشتیان، سلیمان مروزی از متکلمان بزرگ خطه خراسان، نسطاس رومی و سایر متکلمین بنام بودند (ابن شهرآشوب، ۱۳۷۹ق، ج ۴: ۳۵۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰: ۲۹۹).

۳-۸. کسب آمادگی بدنی برای مناظره

یکی دیگر از اصول مناظره مطلوب، کسب آمادگی برای انجام مناظره یا به عبارت بهتر، سیره عملی فرد برای آماده شدن در مناظره است؛ چراکه افراد با دیدن سیره عملی حضرت، به طرز باورنکردنی تحت تأثیر قرار گرفته و متحول می‌شدند و نگرش و افکار جدیدی در آن‌ها به وجود می‌آمد. برای نمونه به نقل از محمدبن حسن نوفلی، در سیره عملی امام رضا (علیه السلام) قبل از رفتن به مجالس مناظره آمده است که امام ابتدا وضو برای نماز می‌گرفت و مقداری شربت سویق (نوعی خوراکی از قبیل آش یا حلیم) میل فرموده و قدری نیز به ما می‌دادند، آن‌گاه همه خارج شده نزد مأمون رسیدیم (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۱۵۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۳: ۲۷۹). این طرز رفتار امام گویای آن است که گرفتن وضو برای کسب آرامش ظاهری و باطنی و خوردن مقدار آب و غذا برای کسب نیروی فیزیکی و داشتن صدای رسا و بدون گرفتگی و آمدن امام همراه همراهان خویش، می‌تواند در طی مناظره سودبخش بوده و موجب انتقال مفاهیم به شیوه درست به مخاطب و قانع‌سازی وی گردد؛ چرا که آرامش ظاهری و داشتن چهره بشاش و دور از اخم و عصبانیت به وضوح احساسات و عواطف فرد را نشان می‌دهد که می‌تواند مناظره را اثربخش‌تر نماید.

۴. آفات مناظره نادرست و راهکارهای دوری از آن در سیره امام رضا (علیه السلام)

پس از ذکر اصول و شاخص‌های مهم مناظره مطلوب در فرهنگ رضوی، لازم است ذکر شود که متأسفانه در برخی موارد آفاتی متوجه مناظره کنندگان می‌شود که از کیفیت و کمیت کار کاسته و در نتیجه از چارچوب عقلانی آن و ضوابط آداب و اخلاق خارج می‌شود. اینجاست که مناظره جای خود را به مجادله داده و نتیجه آن نه تنها تولید علم نیست، بلکه تولید آفات است و منظور از آفات مناظره عملی است که مناظره را از مسیر حق و درست خودش خارج نماید و به جای کشف حقیقت به دنبال قدرت‌نمایی و دنیا خواهی برود. بنابراین آفات مناظره عبارت است از:

۴-۱. ذکر نکردن منبع و ضعف مستندگویی

از بزرگ‌ترین آفات مناظره، ذکر نکردن منبع و ضعف مستندگویی و به عبارت دقیق‌تر، مناظره بدون داشتن منابع معتبر و قابل قبول از سوی طرفین است؛ زیرا موجب خروج مناظره از مسیر درست می‌شود و مسائل حاشیه‌ای پیش می‌آید. لیکن اگر طرفین گفت‌وگو در بحث خود همواره به بررسی ادله و مستندات یکدیگر بپردازند، هرگز مسائلی چون انگیزه خواهی و بیان اهداف و نیات سوء طرف مقابل و ... در روند مناظره خللی ایجاد نمی‌کند. از این رو با اطمینان می‌توان بیان کرد که از مشکلات کرسی‌های آزاد اندیشی نبود یکپارچگی در مناظرات است و هرکسی با هر واژگان و روشی در مناظره شرکت می‌کند. در صورتی که امام در مناظرات به زبان مخاطب صحبت می‌کرد و حتی با اهل کتاب با کتاب آنان و در نهایت استناد به کتب قابل قبولشان یعنی تورات و انجیل مناظره نمود (محمودی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۶۹ و ۱۷۰؛ روحی برندق، ۱۳۹۶: ۲۲). بنابراین این نوع مناظره می‌تواند الگویی برای گفت‌وگوهای بین ادیانی باشد که با اطلاعات کافی با یکدیگر گفت‌وگو کنیم و بر داده‌ها و اطلاعات ناقصی که از منابع غیر معتبر به دست می‌آید، اکتفا نکنیم.

۴-۲. تکبر و خود بزرگ بینی

از دیگر آفات مناظره، پیروی از هوای نفس و تکبر و خود بزرگ بینی است؛ بنابراین در مناظره لازم است طرف‌های درگیر سعی کنند غرور و تکبر خود را در مان نمایند یا حداقل مخفی نگه دارند و در گفت‌وگو به کار نبرند و متواضعانه صحبت کنند و گرنه مناظره به مناظره تبدیل خواهد شد و بینندگان و شنوندگان هم چنین مناظره‌ای را بر نمی‌تابند (شریعتی سبزواری، ۱۳۸۹: ۹۳).

امام رضا (علیه السلام) نیز در گفت‌وگوی خود با حاجب مأمون، بر پیروی نکردن از هوای نفس و خودبرتر بینی که آفت مناظره و گفت‌وگوی صحیح و اثربخش است، سخن می‌راند. آنجا که حاجب مأمون (حمید بن مهران) از مأمون می‌خواهد تا جلسه مناظره‌ای با امام

داشته باشد تا با این کار بگوید که آن حضرت شایستگی حق ولایت عهدی را ندارد. در این جلسه حاجب ابتدا معجزه بودن بارش باران به وسیله امام در پی نماز باران را رد می‌کند و می‌گوید فصل باران است و باران به طور طبیعی آمده است. وی به امام می‌گوید: مردم این حرف را پشت سر تو می‌زنند تو نباید اجازه بدهی که دروغگویان این سخنان را درباره تو انتشار دهند. امام فرمود: «من مردم را از گفت‌وگو درباره نعمت‌های پروردگار منع نمی‌کنم و هرگز دنبال هوا و هوس نبوده‌ام» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۱۷۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۴۹: ۱۸۴). همچنین قابل ذکر است که احاطه علمی امام رضا (علیه السلام) باعث نمی‌شد که حس خود بزرگ‌بینی پیدا کنند و کلام مخاطب خود را قطع نمایند؛ بلکه ایشان با روش‌هایی مناظره را ادامه می‌دادند تا مخاطبان و حضار در جلسه را مجذوب اسلام نمایند. به عنوان نمونه در مناظره امام با عمران صابی است که امام می‌فرماید: «او می‌گوید موجود شو و آن شیء نیز به خواست و اراده الهی موجود می‌شود و هیچ چیز از مخلوقاتش از چیز دیگری به او نزدیک‌تر نیست و هیچ چیز نیز از چیز دیگر از او دورتر نیست. آیا فهمیدی؟ گفت: بله سرورم! فهمیدم و گواهی می‌دهم که خداوند تعالی همان گونه است که توضیح دادی و به یکتایی وصفش نمودی و گواهی می‌دهم که محمد بنده اوست که به نور هدایت و دین حق مبعوث شده است؛ آن گاه رو به قبله به سجده افتاد و اسلام آورد» (ابن بابویه، ۱۳۹۸ ق: ۴۴۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱: ۳۱۷).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۳-۴. غلبه تندخویی بر نرم‌خویی

یکی دیگر از آفات مناظره نادرست، غلبه خشم و غضب (تندخویی) بر نرم‌خویی در افراد است. در مناظرات ممکن است طرف مقابل در صدد تحریک برآید تا مناظره را به جنجال بکشاند. بنابراین مناظره کننده تحت هیچ شرایطی چه به حق و چه به ناحق اجازه ندارد خشمگین شود؛ چرا که خشم و غضب آفت مناظره است و فضای حاکم بر مناظره را از خیرخواهی و حقیقت‌جویی دور ساخته و سرانجام مناظره و گفت‌وگو را به شکست منتهی می‌سازد. از این رو امام رضا (علیه السلام) می‌فرماید: «مؤمن هرگاه خشمگین شود، غضبش او را از حق بیرون نمی‌برد و هرگاه خرسند و راضی شود، خشنودی‌اش او را به

باطل نمی‌کشاند و هرگاه قدرت یابد، بیش از حق خودش بر نمی‌دارد» (اربلی، ۱۳۸۱ق، ج ۲: ۲۰۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵: ۳۹۲). بدون شک اگر صبر و بردباری جایگزین خشم و غضب شود، با این کار می‌توانیم به مخاطب خود یادآوری کنیم نه تنها نظر مخالف خود را سرکوب نمی‌کنیم؛ بلکه با آغوش باز به دنبال انتقاد و پیشنهاد سازنده هستیم؛ نکته‌ای است که باید در برگزاری مناظره‌ها و کرسی‌های آزاد اندیشی مراعات شود؛ چرا که اگر ظرفیت سخن مخالف را در خود بالا نبریم، باعث می‌شود که اگر حق با ما هم باشد سخن‌مان تاثیری در طرف مقابل نداشته باشد.

۴-۴. جدال غیر احسن

هرگاه در مناظره به جای گفت‌وگوی سالم به روش‌های نادرست و تخریبی روی بیاوریم به این معنی است که از آنچه قرآن به جدال احسن تعبیر می‌کند دور شده و به اصطلاح جدال غیر احسن کرده ایم. حقیقت این است که اغلب به جای گفت‌وگوی سالم و سازنده که قرآن مجید از آن به «جدال احسن» یاد می‌کند، از شیوه‌های تخریبی و نامناسب بهره می‌بریم. جدال احسن یعنی گفت‌وگو با مخالفان بر اساس شیوه درست و با هدف روشن کردن حقیقت نه بیرون کردن رقیب از میدان و غلبه بر او. البته عده‌ای بر آن هستند که کرسی‌های آزاد اندیشی همان مباحثه و مجادله است. این در حالی است که بین این دو و شاخص‌های آن‌ها تفاوت‌های زیادی وجود دارد؛ بنابراین یکی از شاخص‌های مهم کرسی‌های آزاد اندیشی با محوریت مناظرات امام رضا (علیه السلام)، گفت‌وگوی سالم به دور از هرگونه فشار است.

یکی از مهم‌ترین و موثرترین مناظرات امام رضا (علیه السلام) مناظره با سلیمان مروزی درباره بداء است. بداء به مفهوم دگرگونی و تبدیل رایبی به رای دیگر است (جرجانی، ۱۴۰۶ق: ۱۷۹). امام رضا (علیه السلام) خطاب به سلیمان فرمودند: «چگونه بداء را انکار می‌کنی در حالی که آیات فراوانی بر آن دلالت دارد، از جمله اوست که آفرینش را آغاز می‌کند و دو مرتبه ایجاد می‌کند و ایجاد دوبار برایش آسان‌تر است.» سپس امام رضا (علیه السلام) به استناد سخن پیامبر

فرمودند: خداوند به یکی از پیامبران خویش وحی فرمود که فلان پادشاه را آگاه کند که در فلان روز او را می میرانم، زمانی که پادشاه از این امر مطلع شد، به دعا و التماس پرداخت و می گفت ای پروردگار مرا مهلت بده تا کودکم بزرگ شود و کارهای مرا سامان دهد. خداوند بر پیامبر وحی فرستاد که آن پادشاه را دیدار کن و او را آگاه مگردان که مرگ او را به تاخیر انداختم.» همچنین سلیمان در جایی دیگر به امام گفت: لیلہ القدر چیست؟ امام رضا علیه السلام فرمودند: لیلۃ القدر شبی است که خداوند امر یک سال را در آن قطعی می کند (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۱: ۱۸۲ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱۰: ۳۳۱). در حالی که مجادله نیکو و احسن بهترین اخلاق مناظراتی امام رضا علیه السلام بود. متأسفانه یکی از آفات مناظره در عصر حاضر و حتی در همان دوران امام رضا علیه السلام مناظره کنندگان به جای اینکه به استدلال های منطقی و عقلی روی بیاورند به جدل روی می آورند آن هم نه جدال احسن که قرآن از آن یاد کرده است بلکه به جدال غیر احسن تمایل پیدا می کنند و این با اخلاق مناظراتی حضرت امام رضا علیه السلام اصلاً مطابقت ندارد.

۴-۵. جمود فکری و تعصب بیجا

از دیگر آفات مناظره، داشتن جمود فکری و تعصب بیجا در طول مناظره است. از این رو امام در برخورد با مخالفان، هرگز تعصب را مبنای عمل قرار نداده و متعصبانه عمل نمی کردند؛ بلکه حتی اگر طرف مقابل آن حضرت، اعتقادی به مبنای دین اسلام همچون قرآن و پیامبر صلی الله علیه و آله نداشت نیز به دور از هرگونه تعصب، همان کتابی را که او بدان باور داشت، مبنای مناظره قرار داده و حجت و دلیل را از همان کتاب اقامه می کردند تا طرف مقابل نتواند آن را انکار کند (حسینی و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۷۲؛ ابراهیمی و محمدی، ۱۳۹۷: ۱۸۷). امری که در مناظره امام با جاثلیق مشهود است و آن حضرت از کتاب انجیل برای وی اقامه دلیل کرد (ابن بابویه، ۱۳۹۸ ق: ۴۲۰؛ طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲: ۴۱۷).

۴-۶. تخریب شخصیت بجای نقد و استدلال منطقی

بی تردید یکی از بدترین آفات مناظره این است که به جای اینکه مناظره را با استدلال و برهان پی بگیریم، شخصیت افراد را نقد و تخریب نماییم. از این رو از اخلاقیات علمی، داشتن نقدهای عالمانه و متخصصانه است که زمینه‌ساز مناظره ثمربخش است؛ لیکن اگر به جای اتخاذ نقد صحیح و آوردن استدلال منطقی به دنبال تخریب شخصیت مناظره‌گر باشیم، مناظره به حاشیه رانده می‌شود و نتیجه مطلوب به دست نمی‌آید.

اگر به مناظرات امام رضا (علیه السلام) نگاهی بیفکنیم خواهیم دید که ایشان هیچ‌گاه به نقد شخصیت‌ها نمی‌پرداختند، بلکه روش حضرت آن بود که فقط استدلال‌های طرف مقابل مناظره را نقد می‌کردند (رضازاده کهنگی و فارسی نژاد، ۱۳۹۴: ۴۸ و ۴۹). به عنوان نمونه هنگام مناظره امام با جاثلیق، وی امام را به ناتوانی علمی متهم کرد؛ اما امام هیچ‌گاه جاثلیق را نقد نکرد و این فرق مناظره حضرت با مناظرات دیگران چه در گذشته و چه در عصر حاضر است. نکته قابل ذکر دیگر آن است که در مناظرات امام رضا (علیه السلام) این نکته را نیز باید در نظر بگیریم که ایشان هیچ‌وقت طرف مقابل خود را دروغگو خطاب نکردند؛ بلکه همیشه نکات اشتباه و گمراه کننده مناظره کننده را تذکر می‌دادند. در این کار امام یک مسئله روان‌شناسانه وجود دارد و اینکه امام نمی‌خواستند مناظره را از حالت مباحثات و گفت‌وگوهای علمی به دعوای شخصی سوق دهند. این در حالی است که تخریب شخصیت‌ها مانع اصلی کرسی‌های آزاد اندیشی و نظریه پردازی است.

۴-۷. استفاده از سخنان ناروا و گفتارهای حرام در مناظره

از آفات دیگر مناظره نادرست می‌توان به زبان آوردن سخنان زشت از قبیل توهین، تهمت و تخریب اشاره کرد؛ زیرا در اثر فضای مناظره دو طرف ممکن است گرفتار این آفت زشت و نکوهیده شوند. گاهی مناظره کننده سخنان طرف مقابل را تحریف می‌کند و در نتیجه مرتکب دروغ و افترا می‌گردد و گاهی نیز نمی‌تواند زبانش را حفظ کند و آشکارا به او نسبت حماقت، جهالت، نادانی و کم‌فهمی یا دروغ‌گویی می‌دهد که جز بی‌آبرویی

و از بین بردن حرمت‌ها نتیجه دیگری ندارد.

در مناظرات امام رضا علیه السلام دیده می‌شد که ایشان از عبارات شایسته استفاده می‌کردند؛ زیرا طرفی که سخن حق و منطقی بزند نیازی ندارد که از الفاظ ناشایست و زننده استفاده کند. ایشان در مناظرات روح برادری و محبت را حاکم می‌کردند. به همین خاطر در مناظرات دیده می‌شد که طرف‌های مناظره پس از دریافت پاسخ سؤال‌های خود از طرف امام، نسبت به ایشان از عبارت «جعلت فداک» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۱: ۱۵۵ و ۱۵۶ و ۱۷۸ و ۱۸۱ و ۱۸۲ و ۱۸۴ و ۱۸۹؛ طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲: ۴۰۲ و ۴۰۳ و ۴۱۶ و ۴۲۵) استفاده می‌کردند. این عبارت به روشنی نشان می‌دهد که ایشان چطور با طرف مقابل خود برخورد می‌کردند که امام را این‌گونه خطاب می‌کردند.

۵. راهکارهای به کارگیری شیوه عملیاتی مناظرات امام رضا علیه السلام در برگزاری کرسی‌های آزاد اندیشی در دنیای امروز

با بررسی آداب و شرایط و نیز آفات مناظره می‌توان با قطعیت تام اعلام کرد که امام رضا علیه السلام با توجه به برهه حساس خود که با رونق مکاتب نحوی بصره، کوفه و بغداد و مکاتب کلامی معتزله و اشاعره، ترجمه آثار یونانی، رومی، هندی و ایرانی، شکل‌گیری مکاتب فقهی حنبلی، شافعی و مالکی و گسترش شاخه‌های مختلف علوم طبیعی و فزوقی گوناگون در فضای نسبتاً باز ایجاد شده همراه بود، توانست برای اولین بار کرسی‌های آزاد اندیشی را در دربار خلافت اسلامی در منطقه خراسان و با مناظره با بزرگان ارباب فرق و مذاهب پایه‌گذاری نماید. بی‌شک این امر مهم به دنبال اندیشه و تفکر عقلانی در مسائل و امور جاری جامعه اتفاق افتاد و به همین دلیل بود که در سخنی امام رضا علیه السلام می‌فرمایند: عبادت به فراوانی نماز و روزه نیست بلکه عبادت تفکر در امر خدای والاست (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۲: ۵۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۶۸: ۳۲۲) به همین دلیل آن حضرت از مناظره‌هایی که تحت ضوابط و شرایط خاص برگزار می‌شد، بسیار استقبال می‌کردند. از طرفی دیگر امام رضا علیه السلام به مثابه پرچمدار کرسی‌های آزاد اندیشی، همواره در رعایت شرایط و ضوابط جدال احسن کوشا بوده و همواره سوالات مطرح شده را با

دقت و بدون هیچ گونه تعصبی پاسخ می‌دادند.

قابل ذکر است که در واقعیت، کرسی‌های آزاد اندیشی جلوه‌ نوینی از مناظرات است و علت اینکه مناظره‌های امام رضا (علیه السلام) به طرز شگفتی در جامعه اسلامی مطرح و مورد استقبال واقع شد، آن است که ایشان در مناظره به دنبال خودنمایی، تخریب و تحقیر طرف مقابل و... نبودند؛ بلکه هدفشان فقط کشف و انتقال حقیقت بود. از این رو از راهکارهای کاربردی کردن مناظرات در دنیای امروز، رواج آزاد اندیشی و برپایی کرسی‌های آزاد اندیشی ضمن توجه به کرامت‌های اخلاقی در حین انجام مناظره است؛ بنابراین مهم‌ترین بایسته‌های بهره‌گیری از مناظرات امام رضا (علیه السلام) در قالب کرسی‌های آزاد اندیشی که در دنیای امروزی نیز جاری گردد، در موارد زیر دانست:

۱. مهم‌ترین هدفی که در کرسی‌های آزاد اندیشی امروزی فارغ از هرگونه حزب و گروهی باید به دنبال آن بود، رعایت فرهنگ و ادب گفت‌وگویی سالم یا همان جدال أحسن به فرموده قرآن کریم است.

۲. نترسیدن از شنیدن سخن مخالف؛ همان گونه که امام رضا (علیه السلام) در مناظرات خود حتی درباره اساسی‌ترین گزاره‌های دینی هم ترسی به خود راه نمی‌دادند؛ بلکه با دلایل قوی و متقن مخالف خود را اقناع می‌کردند.

۳. رویارویی با افکار گوناگون؛ چنانکه که امام رضا (علیه السلام) با نحله‌ها و فرقه‌های مذاهب گوناگون مناظره انجام می‌دادند. بنابراین نحوه رفتار و گفتار ایشان در مناظرات می‌تواند در زمان معاصر که نقطه اوج تضارب افکار گوناگون است، اهمیت قابل توجهی داشته باشد. از سوی دیگر، تولید علم در گرو تضارب آرا و اندیشه‌هاست. در نتیجه تشکیل کرسی‌های مناظره می‌تواند موجبات بالندگی معارف دینی و شیعی را فراهم آورد.

۴. نشان دادن اسلام حقیقی و گسترش آن با تاسی از مناظرات رضوی؛ کاری که امام رضا (علیه السلام) انجام می‌دادند. ایشان در مناظرات روح آزاد اندیشی اسلام و گشاده‌رویی در بحث را به همگان نشان دادند و ثابت کردند که بر خلاف گفته بدخواهان و دروغ پردازان اسلام

- با زور و سرنیزه و شمشیر به مردم جهان تحمیل نشده است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸: ۶۷).
۵. ایجاد کرسی‌های دایمی نظریه‌پردازی در حوزه‌های علمیه بر پایه مناظرات رضوی.
۶. آشنایی با اسلوب و آداب مناظره با بهره‌گیری و الگوبرداری از مناظرات رضوی برای برگزاری هدفمند و تاثیرگذار مناظرات و کرسی‌های آزاد اندیشی در مراکز علمی.
۷. اخلاقی‌سازی کرسی‌های آزاد اندیشی با تقویت فرهنگ نقدپذیری و جلوگیری از بداخلاقی‌هایی گفتمانی همراه با انصاف و اعتدال؛ امام رضا (علیه السلام) در مناظرات خود حتی با افراد کافر هم با احترام رفتار می‌کردند و اصل اخلاق، آزادی و آزاد اندیشی را همواره رعایت می‌کردند.
۸. احترام گذاشتن به عقاید و نظریات طرف مقابل؛ چرا که قوام و دوام کرسی‌های آزاد اندیشی به وجود نظرهای مخالف است که با تاسی به سیره امام رضا فرد مناظره کننده باید ظرفیت تحمل مخالف را داشته باشد.
۹. دفاع از حریم تشیع در برابر جریان‌های تکفیری و سلفی‌گری؛ دفاع از مکتب تشیع و مقابله با جریان‌هایی همانند غلو، جبر و تفویض اهل حدیث، معتزله و دیگر تفکرات انحرافی در مناظرات و سیره امام رضا (علیه السلام) مشهود است. مسافرت امام به شهرهای گوناگون برای مناظره با جریان‌های مختلف خود گواه درستی این مطلب است.
۱۰. تبدیل رقابت‌ها در حین مناظره به رفاقت‌ها بعد از مناظره؛ یکی از بهره‌هایی که می‌توان از مناظرات امام رضا (علیه السلام) برد این است که ایشان بعد از مناظره رفتارهای محبت آمیز و دلسوزانه داشتند؛ زیرا هدفشان حس برتری جویی بر دیگران و تخریب کردن چهره افراد نبود بلکه هدفشان تنها هدایت افراد در مسیر الهی بود.
۱۱. ایجاد فضایی دور از فشار و هیاهو؛ زیرا یکی از شاخص‌های اصلی در ایجاد یک کرسی آزاد اندیشی مؤثر و هدفمند است.
۱۲. خارج نشدن از اصل اعتدال و انصاف.

۱۳. یکی از نکاتی که در مناظرات به ویژه با جریان های انحرافی که قصد دارند به تحریف اسلام و شیعه بپردازند باید مورد توجه قرار بگیرد این است که علمای اسلام باید با این زبان های زنده دنیا آشنایی داشته باشند تا در موقع لزوم جلوی تحریف را بگیرند. به گونه ای که امام رضا (علیه السلام) در مناظرات با هر یک از طرف های مقابل با زبان خودشان سخن می گفتند.

۱۴. مقابله با جریانات فکری و مذهبی انحرافی با استفاده صحیح از کرسی های آزاد اندیشی و رواج آن در جامعه علمی و فرهنگی کشور.

۱۵. ایجاد محیطی مطلوب برای بیان آزادانه افکار و اندیشه ها در جهت تقویت وحدت و ارزش های اسلامی.

۱۶. گسترش دامنه فعالیت های کرسی آزاد اندیشی در عرصه های علمی و فرهنگی.

۱۷. آزاد اندیشی فرصتی برای تقویت پرسشگری.

۱۸. کادر سازی و تربیت افرادی شایسته برای مناظره.

نتیجه گیری

مناظره از روش های مطلوب و قابل قبول میان تمام ادیان و مذاهب اسلامی در جهت بیان عقاید و آرای صحیح و اثبات حق است که به طرز ویژه ای در کلام امام رضا (علیه السلام) جلوه یافت. از این رو بنا به شرایط زمانی و حضور امام در مرو جلسات مناظره از سوی مأمون با بزرگان ادیان و مذاهب برقرار شد و افراد در نهایت آزادی به بیان عقاید و سؤالات خویش پرداخته و اولین کرسی های آزاد اندیشی بدین گونه برپا شد. در این پژوهش ابتدا با توجه به بررسی متن مناظره های امام رضا (علیه السلام) و نظریات جامعه شناسان، از جمله آداب مناظره مطلوب، اثبات حق و حق جوایی، حاکم کردن فضای نقد بر مناظرات، حاکمیت عق و منطق، رعایت اصل مدارا همراه با رعایت ادب و احترام متقابل، دارا بودن اخلاص و رعایت

اصل انصاف و کسب آمادگی بدنی برای مناظره و از آفات مناظره نامطوب عدم ذکر منبع و مستندگویی، تکبر و خود بزرگ بینی، غلبه تندخویی بر نرم خویی، جمود فکری و تعصب بی جا، تخریب شخصیت به جای نقد و استدلال منطقی دانسته شد. در ادامه نیز از روش های کاربرد آداب کرسی های آزاد اندیشی در دنیای امروزی می توان به تربیت افراد شایسته برای مناظره، گسترش دامنه فعالیت های کرسی آزاد اندیشی در عرصه های علمی و فرهنگی، ایجاد فضای مطلوب برای مناظره، رویارویی با افکار مخالف، رعایت اصل تعادل و انصاف، دفاع از حریم تشیع در برابر جریان های تکفیری و سلفی گری، ایجاد کرسی های دائمی نظریه پردازی در حوزه های علمیه بر پایه مناظرات رضوی، آشنایی با اسلوب و آداب مناظره با بهره گیری و الگو برداری از مناظرات رضوی، اخلاقی سازی کرسی های آزاد اندیشی با تقویت فرهنگ نقدپذیری و آشنایی با زبان های زنده دنیا و استفاده از کتاب های قابل قبول و مستند از سوی طرف مقابل اشاره کرد. از این رو در عصر حاضر به دلیل تنوع علوم که به حد اعلای خود رسیده است و هر روز شاهد نظریات و اختراعات جدید هستیم، لزوم توجه و نیاز به بحث و گفت و گو و تشکیل کرسی های آزاد اندیشی اهمیت می یابد تا صحت و سقم نظریات بر پایه استدلال و برهان مبتنی گردد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.
- آیین‌نامه تشکیل کرسی‌های آزاد اندیشی در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی سراسر کشور. (۱۳۹۳). وزارت علوم و فناوری.
- ابراهیمی، امید؛ محمدی، دل‌آرام. (۱۳۹۷). «آسیب‌شناسی مناظره براساس الگوی مناظرات امام‌رضا (علیه‌السلام)». فصلنامه فرهنگ رضوی. س. ۶. ش. ۲۱. صص: ۱۷۳-۱۹۸.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۸ق). عیون الاخبار الرضا (علیه‌السلام). تحقیق مهدی لاجوردی. تهران: نشر جهان.
- _____ (۱۳۹۸ق). التوحید. تحقیق هاشم حسینی. قم: جامعه مدرسین.
- _____ (۱۳۷۶). الآمالی. تهران: نشر کتابچی.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (۱۳۷۹ق). مناقب آل ابی طالب. قم: نشر علامه.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. (۱۳۶۶). تحف العقول عن آل رسول. ترجمه علی اکبر غفاری. تهران: کتابچی.
- اربلی، علی بن عیسی. (۱۳۸۱ق). کشف الغمه فی معرفه الائمه. تحقیق سیدهاشم رسولی محلاتی. تبریز: نشر بنی هاشمی.
- اکبری، امیر. (۱۳۹۲). «نقش حضور امام در گسترش تحولات فرهنگی و آزاد اندیشی». فصلنامه فرهنگ رضوی. سال اول. شماره اول. صص: ۱۳۵-۱۵۶.
- برنجکار، رضا. (۱۳۸۳). درآمدی بر آزاد اندیشی و نظریه پردازی در علوم دینی. قم: انتشارات مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- بستانی، فؤاد. (۱۳۷۵). فرهنگ ابجدی. تهران: نشر اسلامی.
- جرجانی، علی بن محمد. (۱۶۰۶). التعریفات. مصر: المطبعة الخیریه.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). فلسفه الهی از منظر امام‌رضا (علیه‌السلام). ترجمه زینب کربلایی. تهران: نشر اسراء.
- حسینی، سید حسین. (۱۳۹۲). نهضت تولید علم، کرسی‌های نظریه پردازی و آزاد اندیشی. تهران: آوای نور.
- حسینی، علیرضا؛ غفوری فر، محمد؛ علیزاده، حامد و آریانفر، مهدی. (۱۳۹۷). «مؤلفه‌های مناظره‌ای علمی امام‌رضا (علیه‌السلام) الگویی برتر برای آزاد اندیشی دینی و نشر اسلام در دنیای معاصر». فصلنامه فرهنگ رضوی. سال ۶. شماره ۲۲. صص: ۱۴۹-۱۷۷.
- حسینی زبیدی، محمدمرتضی. (۱۴۱۴ق). تاج العروس من جواهر القاموس. تحقیق و تصحیح علی هلالی و علی سیری. بیروت: دارالفکر.
- حسینی میرصفی، سیده فاطمه. (۱۳۸۴). شیوه مناظرات انبیا و امام صادق (علیه‌السلام). تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل.
- _____ (۱۳۹۱). «شیوه قرآنی مناظرات امام صادق (علیه‌السلام)». فصلنامه بینات. س. ۱۹. ش. ۷۶. صص: ۱۳۹-۱۶۱.
- حسینی همدانی، محمدحسین. (۱۴۰۴ق). انوار درخشان. تهران: لطفی.
- خواجه سروی، غلامرضا؛ حسینی، سیدجواد. (۱۳۹۳). «تبارشناسی آزاد اندیشی در سنت مردم سالاری دینی (مطالعه موردی: سیره رضوی)». فصلنامه فرهنگ رضوی. سال دوم. شماره ۸. صص: ۷۹-۱۰۴.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه. زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی. تهران: نشر دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، أبو القاسم حسین بن محمد. (۱۴۱۸ق). معجم مفردات الفاظ قرآن کریم. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- رحیمی، مرتضی؛ سلیمانی، سمیه. (۱۳۹۷). «جدال احسن از دیدگاه امام‌رضا (علیه‌السلام)». فصلنامه فرهنگ رضوی. سال ۶. شماره ۲۴. صص: ۱۸۵-۲۱۲.

- رضازاده کهنگی، فریبا؛ فارسی نژاد، علیرضا. (۱۳۹۴). «اصول علمی و اخلاقی مناظره‌های رضوی». فصلنامه فرهنگ رضوی. سال ۳. شماره ۹. صص: ۳۷-۵۸.
- روحی برندق، کاوس. (۱۳۹۶). «اخلاق و مهارت‌های مناظره در مناظره‌های امام رضا (علیه السلام): مطالعه موردی: مناظره‌های امام رضا (علیه السلام) با متکلمان ادیان و مذاهب». فصلنامه فرهنگ رضوی. سال ۵. شماره ۱۸. صص: ۷-۳۵.
- (۱۳۹۷). «اخلاق گفتگو در قرآن و حدیث؛ با تأکید بر مناظره‌های امام رضا (علیه السلام)». فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی. دوره ۲۲. ش ۷۴. صص: ۵۳-۷۴.
- شریعتی سبزواری، محمدباقر. (۱۳۸۹). مناظره و تبلیغ: فن مناظره، مجادله، مغالطه و خطابه. قم: نشر بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود (علیه السلام) و مرکز تخصصی امامت و مهدویت.
- شهیدثانی، زین الدین بن علی. (۱۳۷۴). منیه المرید فی آداب المفید و المستفید. ترجمه سیدمحمدباقر حجتی. چاپ بیستم. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- طباطبایی، محمد حسین. (۱۴۱۷ق). المیزان. قم: نشر اسماعیلیان.
- طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ق). الاحتجاج علی اهل اللجاج. تحقیق محمدباقر خراسان. مشهد: نشر مرتضی.
- طبرسی، علی بن حسن. (۱۳۸۵ق). مشکاه الأنوار فی غرر الأخبار. نجف: مکتبه الحیدریه.
- طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۳۶۲). اساس الإقتباس. تهران: نشر دانشگاه تهران.
- علی بن موسی (علیه السلام). (۱۴۰۶ق). الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا (علیه السلام). مشهد: موسسه آل البيت (علیهم السلام).
- غروی، محسن. (۱۳۸۷). فن مناظره. قم: دارالعلم.
- غفوری، فریبا؛ محمد؛ علیزاده، حامد. (۱۳۹۵). «مؤلفه‌های گفتمان مبتنی بر آراء اندیشی در مناظره‌های رضوی راهبردی آرمانی برای آسیب شناسی چالش‌ها و موانع تحقق کرسی‌های آزاد اندیشی». مجموعه مقالات سیزدهمین جشنواره بین‌المللی امام رضا (علیه السلام) (همگامی و همگرایی پیروان ادیان درآموزه‌های رضوی). قزوین: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره).
- فتال نیشابوری، محمدبن احمد. (۱۳۷۵). روضه الواعظین و بصیره المتعظین. قم: دارالرضی.
- فضل‌الله، محمدجواد. (۱۳۸۲). تحلیلی از زندگانی امام رضا (علیه السلام). ترجمه محمدصادق عارف. مشهد: نشر آستان قدس رضوی.
- قرشی، علی اکبر. (۱۴۱۲ق). قاموس قرآن. تهران: نشر دارالکتب الإسلامیه.
- قرشی، محمدباقر شریف. (۱۳۸۲). پژوهشی دقیق در زندگانی امام علی بن موسی الرضا (علیه السلام). ترجمه سیدمحمد صالحی. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۴۰۷ق). اصول کافی. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحارالانوار. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- مجیدی، حسن. (۱۳۹۲). «تحلیل گفتمان مناظره‌های امام رضا (علیه السلام)». فصلنامه فرهنگ رضوی. سال ۱. شماره ۲. صص: ۹-۳۹.
- محدثی، جواد. (۱۳۸۸). «مناظره و جدل، آفت بزرگ رسانه‌ها». مجله فرهنگ کوثر. ش ۸۰. صص: ۱۱۶-۱۲۷.
- محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۸۳). مناظره و گفت‌وگو در اسلام. قم: دارالحديث.
- محمودی، مرضیه؛ خاکپور، حسین؛ گلی، مهرناز؛ نوری، ابراهیم. (۱۳۹۴). «اخلاق مناظراتی و مناظرات اخلاقی در سیره رضوی و شیوه به کارگیری آن در کرسی‌های آزاد اندیشی». فصلنامه پژوهشی اخلاق زیستی. سال ۵. شماره ۱۵. صص: ۱۶۳-۱۹۴.

- محمودی، مرضیه. (۱۳۹۴). «اصول و روش های کرسی های آزاد اندیشی با الهام از سیره رضوی». به راهنمایی حسین خاکپور و مشاوره مهرناز گلی. پایان نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث. دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- مرتضوی، محمد؛ خاتمی، جواد؛ خاتمی، سمیه. (۱۳۹۲). «شاخص های کرسی آزاداندیشی از منظر قرآن». فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی. س ۱۷. ش ۴. صص: ۱-۱۳.
- مظفر، محمدرضا. (۱۳۷۶). منطق. ترجمه علی شیروانی. چاپ ششم. قم: دارالعلم.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۸). مناظرات تاریخی امام رضا (علیه السلام) با پیروان مذاهب و مکاتب دیگر. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- هاشمی اردکانی، سیدحسن؛ میرشاه جعفری، سیدابراهیم. (۱۳۸۷). «روش مناظره علمی در سیره آموزشی امام معصوم: مطالعه موردی: مناظرات علمی امام رضا (علیه السلام)». دوفصلنامه علمی تخصصی تربیت اسلامی. صص: ۷-۲۱.

منابع اینترنتی

- خامنه ای، سید علی. (۱۳۸۱) بیانات در دیدار اعضای انجمن اهل قلم. ۸ بهمن ۱۳۸۱. پایگاه: www.leader.ir. تاریخ مشاهده: ۱۳۹۶/۰۹/۲۴.
- _____ (۱۳۸۲). بیانات در دیدار جمعی از اعضای تشکل ها، کانون ها، هیئت های مذهبی و شماری از نخبگان دانشجویی. ۱۵ آبان ۱۳۸۲. پایگاه: www.leader.ir. تاریخ مشاهده: ۱۳۹۶/۱۰/۰۱.
- _____ (۱۳۸۸). بیانات در دیدار جمعی از نخبگان علمی کشور. ۶ آبان ۱۳۸۸. پایگاه: www.leader.ir. تاریخ مشاهده: ۱۳۹۶/۱۰/۰۱.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی